

Charles Lewinsky – *Terugkeer ongewenst*

Vertalersgeluk – de eerste keer dat ik dat woord bewust hoorde, was drie jaar geleden toen dat evenement voor het eerst werd georganiseerd en drie sprekers vertelden wat er zo leuk is aan vertalen. Ik herinner me vooral de woorden van Jeanne Holierhoek, die zei dat vertalersgeluk voor haar onder andere bestond in het feit dat ze niet voor dag en dauw op hoefde en door haar slaapkamerraam kon zien hoe de buurman met stijve vingers de ijsbloemen van zijn autoruit stond te krabben. Ze voegde eraan toe dat het natuurlijk nog maar de vraag was of je je als vertaler wel een auto kon permitteren. Maar daar zouden we het vanavond niet over hebben, vanavond gaat het over geluk.

Waarom maakt het vertalen van de boeken van Charles Lewinsky mij zo gelukkig? Onder andere omdat hij me *en plein public* altijd een gigantische bos bloemen geeft als hij in Nederland een lezing houdt. Ook omdat hij altijd per omgaande antwoordt als ik hem weer een lange lijst met vragen stuur. En dan natuurlijk omdat zijn boeken zo goed verkopen. Daar zouden we het toch niet over hebben? En nu zeg ik er toch iets over! Maar als je al dertig jaar in het vak zit en al die jaren niet meer dan vijftig euro royalty hebt ontvangen, dan is zo'n succes natuurlijk niet onbelangrijk.

Ik heb tot nu toe drie boeken van Lewinsky vertaald. *Het lot van de familie Meijer*, de geschiedenis van vijf generaties van een Joodse familie in Zwitserland, *De verborgen geschiedenis van Courtillon*, een ouder boek van hem, dat laat zien wat er achter de ogenschijnlijk vredige façade van een slaperig Frans dorpje schuilgaat, en dan nu *Terugkeer ongewenst*, het verhaal van de Joodse acteur en regisseur Kurt Gerron. Al die boeken zijn qua stijl totaal verschillend. In *Het lot van de familie Meijer* komen zinnen voor van een hele bladzijde, in *Terugkeer ongewenst* wemelt het van de korte staccatoachtige zinnestjes van drie à vier woorden. Lekker makkelijk, dacht ik eerst, maar dat bleek alras een misvatting, want het boek wemelt niet alleen van de korte zinnestjes, maar ook van vakjargon, liedjes, rijmpjes en woordspelingen. Günter Grass heeft eens gezegd dat hij bij het schrijven van zijn boeken niet aan zijn vertalers denkt, laat staan dat hij rekening met ze houdt. Ik heb bijna de indruk dat Lewinsky bij het schrijven af en toe wel aan mij heeft gedacht, maar bepaald niet om me te sparen. In elk geval heeft hij een paar keer gniffelend tegen me gezegd: 'Ha, hoe ga je dat oplossen? Dat zal niet meevallen!' Bijvoorbeeld laat hij de kleine Kurt, als die in het geboortedorp van zijn vader lastiggevallen wordt door een stel grote jongens, zeggen: 'Ich heisse Kurt Gerson... Klopstockstrasse 19.' Waarop een van de jongens zegt: 'Du willst also, dass wir einen Stock holen und dich verkloppen?' Lewinsky dacht dat dat een probleem voor mij zou zijn, maar dan had hij buiten de waard, of liever gezegd buiten de Nederlandse taal gerekend, want de overeenkomst tussen het Duits en het Nederlands betekende in dit geval een meevaller, of om het in het Duits te zeggen: een *Glücksfall*, een *Glückstreffer*. Ook wij kennen immers de woorden 'stok' en 'klop geven' of 'met de mattenklopper krijgen'.

Wat me wel hoofdbrekens heeft gekost, is het woord *Judskis*, dat de vader van Gerron, zelf een Jood, als scheldwoord voor de Joden gebruikt. Lewinsky heeft dit woord zelf gevormd naar analogie van *Ruskis*, *Polskis* enz. De uitgang *ski* kan in het Duits aan bepaalde nationaliteiten vastgeplakt worden om er een denigrerende betekenis aan te geven. Daarvan zei Lewinsky: 'Daar heb je toch zo iets voor gevonden.' Nee dus. Wij kennen niet zo'n uitgang. 'Jidden' kon ik er ook niet van maken, want dat is Jiddisj en de vader van Gerron sprak geen Jiddisj, want hij wilde absoluut niet met de Joden geïdentificeerd worden. 'Joodjes' dan, een woord dat in

het Nederlands wel vaak werd gebruikt? Om duidelijk te maken dat ook dat geen oplossing was, moet ik een stukje uit het boek citeren:

‘Von allen Religionen mochte er [Gerrons vader dus] die Juden am wenigsten... *Judskis* nannte er sie. Ich merkte lange Zeit nicht, dass es so ein Wort überhaupt nicht gibt. Ich dachte, es gehöre zu dem privaten Vokabular, das Papa aus seinem Heimatdorf mitgebracht hatte. Oder das vielleicht sogar eine Generation älter war und noch weiter aus dem Osten stammte.’

Daarna noemt hij drie woorden die wel uit dat geboortedorp komen: *Glumskopp*, *Nachschrabsel* en *ambartschig*. Google leerde mij dat dat Oost-Pruisische dialectwoorden zijn. Dus dacht ik: als ik voor die drie woorden een dialect, het liefst uit het oosten, moet gebruiken, waarom zoek ik dan voor de *Judskis* niet ook in die contreien? En zo kwam ik uit bij het Achterhoeks, waar ze de Joden ‘judden’ noemen, een woord dat aardig in de buurt komt van het Duitse *Judskis* en waarin de Nederlander de doelgroep ook zonder al te veel moeite zal herkennen. Ik heb wel een kleine aanpassing moeten plegen, maar dat leek me te verkiezen boven een zelfgemaakt, gekunsteld woord. De passage luidt nu in het Nederlands:

‘Van alle religies had hij het minst op met de Joden... *Judden* noemde hij ze. Heel lang dacht ik dat dat woord eigenlijk niet bestond. Tot ik erachter kwam dat het hoorde bij de privéwoordenschat die papa uit zijn geboortedorp had meegebracht.’

De andere Oost-Pruisische woorden zijn bij mij geworden: ‘doezel’, ‘nestdulleke’ en ‘alderbarstend’, allemaal onvervalst Achterhoeks.

Ik heb u even in mijn vertalerskeuken laten kijken en laten zien hoe de wanhoop daar om kan slaan in geluk, in ‘alderbarstend’ groot geluk. Maar ik wil u nu meenemen naar het boek als geheel en naar de protagonist. Als het boek begint, zit Gerron in Theresienstadt en krijgt hij van kampcommandant Rahm opdracht om een film te maken waarin Theresienstadt wordt voorgesteld als een soort paradijs, een gegeven dat op waarheid berust en waarvan het resultaat voor een deel nog te zien is op YouTube. Die opdracht plaatst Gerron voor een duivels dilemma; hij vraagt drie dagen bedenktijd en in die tijd laat Lewinsky Gerrons hele leven de revue passeren. We zien hem eerst als kleine jongen in Berlijn, vaak samen met zijn grootvader, die een belangrijke rol in zijn leven speelde; dan als frontsoldaat in de Eerste Wereldoorlog, waar hij gruwelijke dingen meemaakt; en daarna in het Berlijn van de jaren twintig en dertig, waar hij als acteur en regisseur triomfen viert. Hij treedt onder andere op in de *Dreigroschenoper* en speelt samen met Marlene Dietrich in *Der blaue Engel*. Na Hitlers machtsovername vlucht hij uit Berlijn en belandt hij via Parijs in Den Haag en later in Amsterdam, waar hij optreedt in de Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan, totdat de Duitsers daar een eind aan maken en hij eerst naar Westerbork en vervolgens naar Theresienstadt wordt gedeporteerd. Daar wordt hij, als de film eenmaal af is, alsnog naar Auschwitz afgevoerd, waar hij op 30 oktober 1944, drie dagen voordat het vergassen definitief wordt gestaakt, samen met zijn vrouw Olga vermoord.

Een hele levensgeschiedenis dus, die langs vele locaties voert, die echt hebben bestaan, respectievelijk nog steeds bestaan, en waar zich gebeurtenissen afspeelden die voor een deel ook werkelijk hebben plaatsgevonden. Lewinsky heeft voor zijn boek ongeveer drie jaar research gepleegd, dus was het zaak dat ook ik me in de materie

verdiepte. De eerste episode in Berlijn was relatief eenvoudig. Via Google ben je er binnen een halve minuut achter dat de *Wintergarten*, waar de kleine Gerron samen met zijn grootvader zijn eerste film ziet, een variététheater was bij station Friedrichstrasse en dat je dat dus vooral niet met ‘wintertuin’ of ‘serre’ moet vertalen, maar als eigenaam gewoon moet laten staan. Ook de zwerftocht die de peuter een keer in z’n eentje door Berlijn maakt, is met de plattegrond ernaast makkelijk te volgen. De episode aan het front bevatte wel wat militaire termen die met behulp van het woordenboek niet op te lossen waren. Hoe zeg je *Küchenbulle*, *Nahkampfmittelübungsplatz*, *Arschgepäck* e.d.? Maar in geval van nood kan ik al een decennium lang een beroep doen op een medewerker van het Legermuseum, die zelf ook ‘te velde’ heeft gelegen en me al de werking van menig wapen heeft uitgelegd. Over het leven in de kampen is zoveel geschreven dat ik met behulp van secundaire literatuur ook daar mijn weg wel kon vinden. De boeken van Philip Mechanicus, Mirjam Bolle en Ety Hillesum lagen op mijn nachtkastje en op internet kun je zelfs een virtuele wandeling door Theresienstadt maken.

Nee, het moeilijkst waren de episodes waarin Gerron zich in de toneel- en filmwereld beweegt en waarin het jargon niet van de lucht is. Dan verschijnen er ineens een *Provinzschmierant*, een *Bumskomiker*, een *Knattermime*, een *Wurzen* en een *Schauspieler mit dem vollen Burgtheater-Bibber in der Stimme*. Daar geeft het woordenboek echt niet thuis. Nu bestaan ook daarvoor wel naslagwerken, bijvoorbeeld een nuttig boekje van Rob Klinkenberg met de alleraardigste titel *Drie honden op een kluitje*. Maar zonder de hulp van mijn vriendin en toneelschrijfster Sophie Kassies ‘hätte ich da gehangen wie eine Glocke’ of om het in toneeltaal te zeggen ‘was ik blank geslagen’, of om het in mijn moerstaal te zeggen ‘had ik met mijn mond vol tanden gestaan’. Samen kwamen we tot de conclusie dat het Duits veel meer mooie creatieve woorden in die branche heeft dan het Nederlands, maar dankzij haar werd de *Bumskomiker* een ‘bekkentrekker’, de *Knattermime* een ‘bulderaar’ en de *Wurzen* een ‘derde soldaat van achteren’, wat wil zeggen iemand met een flutrol. Oplossingen die mij vervulden met geluk en waarvoor ik haar vanaf deze plaats nogmaals hartelijk wil bedanken. En wat is er dan van die acteur *mit dem vollen Burgtheater-Bibber in der Stimme* geworden, zult u zich nu misschien afvragen? Tja, zei Sophie, weet je hoe wij dat zeggen? Een acteur ‘met een Ko-van-Dijk-galm’! Maar Ko van Dijk in de jaren twintig in het Theater am Schiffbauerdamm in Berlijn, dat kan natuurlijk niet, dat zou het anachronisme van het jaar zijn. Dus dat is gewoon een ‘toneelgalm’ geworden. Jammer, maar soms moet je ook verlies accepteren.

Zoals ik in het begin zei, hebben ook de vele versjes en liedjes me menige slapeloze nacht bezorgd. Gerron was namelijk een cabarettier die ‘kon rijmen en dichten zonder zijn hemd op te lichten’ en dat laat Lewinsky hem dan ook veelvuldig doen. Er komen liedjes in voor die hij voor zijn cabaret Karussell in Theresienstadt heeft geschreven, maar ook versregels uit de *Dreigroschenoper*, een nogal theatraal gedicht van Frank Wedekind en ‘troep’, zoals Gerron het zelf noemt, waarmee ze de zestienjarige scholieren warm maakten voor de oorlog. Om u daar even van mee te laten genieten:

‘Haat te water en haat te land, haat van het hoofd en haat van de hand, haat van de hamers en haat van de kronen, wurgende haat van miljoenen personen. Wij loven tesaam, wij haten tesaam, onze vijand heeft maar één naam: Engeland.’

Ik kan u verzekeren dat ik een rondedansje van geluk heb gemaakt toen dit op papier stond en rijm en ritme klopten, want alleen de rijmwoorden ‘land’ en ‘hand’ kon ik zo uit het Duits overnemen, de rest kostte nog aardig wat gepuzzel.

Ik wil eindigen met een kleine anekdote uit de vertaalgeschiedenis van *Terugkeer ongewenst*. Ik geef les op de VertalersVakschool in Amsterdam en voor een van de lessen had ik de cursisten een passage laten vertalen uit de episode dat Gerron als 'leider bagagedienst' in de Hollandsche Schouwburg werkt. Daarin wordt gezegd dat er boven de deur naar de marmeren zaal een bord hangt met een oud-Hollandse spreuk, door Lewinsky uiteraard in het Duits vertaald. Ik had het huiswerk 's morgens binnengekregen en begon 's middags na te kijken. Zelf had ik die passage al wel vertaald, maar de spreuk had ik nog even laten zitten. Ik had gedacht: dat zoek ik later wel uit, maar nu stond ik voor het blok. De cursisten waren met de meest uiteenlopende vertalingen gekomen, duidelijk allemaal eigen maakwerk, terwijl ik ervan overtuigd was dat die spreuk echt bestond. Wat doe je in zo'n geval? Je pakt de telefoon en belt de Hollandsche Schouwburg, zegt ik ben die en die en ik ben daar en daar mee bezig en kunt u mij misschien vertellen... Wie schetst mijn verbazing dat de dame aan de telefoon uitriep: 'Maar mevrouw, u bent al de vierde die dat vraagt en ik weet het niet, hier hangt niet zo'n bord!' Waarop ik natuurlijk hartelijk begon te lachen en zei: 'Nou, mijn cursisten zijn heel ijverig geweest.' Maar daarmee was het probleem nog niet opgelost. Nu heeft Tino Köhler, de agent van de Duitse uitgever en woonachtig in Amsterdam, voor Lewinsky bepaalde dingen in Amsterdam uitgezocht, dus ik weer de telefoon gepakt en gevraagd: 'Tino, weet jij soms...' En ja, hoor. Hij wist me te vertellen dat de spreuk nog als gevelsteen in een steegje bij de Sint Antoniebreestraat hangt. Tino had hem eerst in hedendaags Duits vertaald, waarop Lewinsky er een archaisch tintje aan had gegeven. Die stichtelijke spreuk kon ik dus aan het eind van mijn les als een konijn uit de hoed toveren en daar wil ik ook nu mee eindigen:

'Beneyt niemans proffyt / Laat elleck op hoopen bouwe / Want of gy het schoon benyt / Het fertuyn sal syn loop houwe.'

Ik dank u voor uw aandacht.

Elly Schippers
april-mei 2013